

A föld ára – Fejlesztés, demokrácia és egyenlőtlenség Nyugat-Afrikában*

1. DÍJAT NYERT PÁLYAMŰ

(Prológus) Több nyugat-európai hírügynökség¹ beszámolt arról, hogy 2013 decemberében a nyugat-afrikai Sierra Leone rendőrsége tüzet nyitott a luxemburgi székhelyű SOCFIN cég pálmaolajgyártó üzeme elleni tüntetőkre. Az ország déli részén működő vállalkozással szembeni elhúzódozó elégedetlenségi hullámnak ezúttal több sebesültje és egy halálos áldozata is volt. Az eset nem egyedülálló. Az elmúlt években a rendőrség többször is fegyverrel válaszolt a külföldi érdekeltségű bányaipari vállalatok és mezőgazdasági beruházások tevékenységét bíráló és igazságosabb feltételeket követelő helyi felkelésekre és tüntetésekre. Sierra Leonében valójában évek óta kis intenzitású háború folyik, amelyről csak elvéve és összefüggéseiből kiragadva értesül a világ közvéleménye. A hivatalos sajtó és a helyben működő nemzetközi szervezeteket kiszolgáló szakértők nagy része továbbra is azt az álláspontot képviseli, hogy Sierra Leone a nyugati típusú demokrácia átvételének egyik mintaországa. Sierra Leone, amely 1991 és 2001 között véres polgárháború színtere volt, 1995-től az ENSZ és számos nemzetközi szervezet kiemelt figyelmét élvezte, és a háború utáni visszarendeződés nagyban a nyugati fejlesztési ügynökségek által diktált utat követte. 2014 márciusában az ENSZ békefenntartó missziója azzal a megállapítással hagyta el az országot, hogy az a demokratikus és gazdasági fejlettségnek egy olyan szintjére lépett, amikor már nincs szüksége külföldi gyámkodásra. A nyugat-afrikai sikertörténet árnyoldalának, történelmi háttérének és jelenkori kihívásainak a megértése nemcsak azért fontos, mert segít pontosabb képet kialakítani az afrikai kontinens geopolitikai helyzetéről, de azért is, mert saját demokratikusnak nevezett mintáink kritikus felülvizsgálatára int.

(Bevezetés) A nemzetközi fejlesztés jelenleg érvényes ideológiája szerint a fejlődő világ társadalmait sújtó problémákra – ezek közé tartozik a gyenge állam, gazdasági alulfejlettség, szegénység, erőszak és a korrupció – a demokratizálódás a leghatékonyabb ellenszer. A jelen cikk legfőbb állítása az, hogy a gazdasági növekedés és a demokrácia között tételezett összefüggés a demokrácia fogalmának naiv értelmezésén alapul. Egy olyan rezsím, amely formájában demokratikus, ám természetesnek tekinti, hogy a világ egyik legszegényebb társadalmában a fejlődés velejárója az egyenlőtlenségek további növekedése, valójában könnyen válik maga is az elnyomás eszközévé, még akkor is, ha politikája a növekedést szolgálja.

A nyugat-afrikai Sierra Leonében lezajló demokratikus folyamat valóban hozzájárult egyfajta látványos gazdasági növekedéshez, azonban ez a növekedés nem szolgálja a lakosság többségének az érdekeit. A kormány vakáságot színlel a szegénységgel szemben és hidegen hagyja a társadalmi igazságosság kérdése. Ebben a tekintetben a jelenlegi, nemzetközi donorok által finanszírozott fejlesztéspolitika inkább a múlt folytatását jelenti, semmint szakítást azzal. Miközben a modernizációs folyamat az egzisztenciális biztonság hagyományos garanciáit a nullára redukálta, a társadalmi kirekesztés nagy léptékben, minden korlát nélkül halad a maga útján.

Sierra Leonében a létbiztonság mindig is a föld használati jogától függött (Murphy, 2010; Knörr and Trajano Filho 2010). A föld, mely egyszerre hordozza magában a meggazdagodás ígéretét és táplálja az erőszakot, a legutóbbi időkben a fejlesztési viták kö-

zéppontjába került. Egy olyan történelmi pillanatban, amikor Sierra Leone a globális méretekben zajló kereskedelmi földkiszajátítás (*land grab*) (Whitby 2010; Oakland_Institute 2012a) viszonylag friss célpontjává válik, fontosnak látszik visszatekinteni a múltra, azért, hogy jobban megérthessük a jelenben rejlő veszélyeket.

(*A patrimoniális örökség*) Már Nyugat-Afrika történelmének korábbi korszakaiban is a földdel való rendelkezés joga különböztette meg a nagy és a kis embereket, azokat, akik irányítottak, azoktól, akiket irányítottak. A patrónusok és a kliensek láncolatában a „nagy emberek”, vagyis a települések alapítói és az ő leszármazottaik védelemben és némi anyagi biztonságban részesítették azokat, akik később érkeztek. Ezek az idegenek, akik jogot kaptak a földhasználatra, cserébe hűséggel, a terményeik egy részével és munkaerejükkel tartoztak az őshonos leszármazási ágak véneinek.

Az előbb érkezett leszármazási ágak véneinek a földhöz öröklődő „adminisztratív jogok”, a később érkezett telepedőknek azonban csak használati, másra át nem ruházható joguk volt (Moyo and Foray 2009). Az ebből a helyzetből adódó strukturális egyenlőtlenség ellenére, az idegeneknek – még a rabszolgáknak is – megvolt az a lehetőségük, hogy házasság vagy örökbefogadás révén beépüljenek a vezető leszármazási ágakba, és az is előfordulhatott, hogy idővel maguk is főnökökké váltak. A többieknek, ha fellázadtak a patrimoniális kötelezettségeik ellen, vagy erősebb patrónusra vágytak, megvolt az a lehetőségük, hogy elhagyva uraikat máshol vállalják fel az idegenek kijáró sorsot. Így a patrimoniális rendszer centripetális és centrifugális ereje egyszerre biztosította az újonnan jöttek integrációját, miközben másokat kilökve a rendszerből marginális helyzetbe sodort. Mindent összevetve azonban elmondható, hogy a rendszer a többség számára alapvető biztonságot jelentett (Knörr and Trajano Filho 2010).

(*Gyarmatosítás kori találmányok*) A britek csupán Freetownt és környékét gyarmatosították. A gyarmati területeken a földhöz való jog új formáit vezették be, megkülönböztetve a magán és az állami tulajdont. A hátvidéken – melyet 1986-ban protektorátussá tettek – érintetlenül hagyták a kollektív tulajdonjogot. Annak ellenére, hogy a protektorátus adminisztratív rendszere látszólag tiszteletben tartotta a szokásjogot, a bennszülött lakosság számára az elcsatolás első jele egy új adó bevezetése volt (Magazinier 2006). A házakra kivetett adó és a britek próbálkozása arra, hogy kezükbe vegyék a pálmaolaj-termelést, a bennszülöttek számára elfogadhatatlan beavatkozást jelentett, amire lázadással feleltek. Felkelésük a „kunyhóadó háború”, a „Hut tax war” néven vonult be a történelembe.

A felkelés leverése után a britek sietve elmozdították a hatalomból az ellenállás élén álló véneket, és együttműködésre hajlandóbb vezetőket állítottak a helyükbe, akik a „paramount chief” címet kapták. Mivel ezeknek az új főnököknek a hatalma inkább a gyarmati adminisztrációtól függött, mintsem saját közösségeiktől, a patrónusok és kliensek közötti kölcsönös kötelezettségek érzékeny egyensúlya megbomlott. Ezzel kezdődött az a hosszú folyamat, amelyet Bayart úgy jellemez, mint az afrikai uralkodó osztály történelmi útját az egyre erősödő kifelé fordulás (extraverzió) irányába (Bayart 1993, 101).

Ám ezek az új típusú vezetők még mindig szervesen kapcsolódtak a helyi közösségekhez, hiszen együtt éltek velük, és ez valamelyest csökkentette a hatalommal való durva visszaélések kockázatát. A főnököknek továbbra sem volt joguk elidegeníteni a közösségi földeket, így a kollektív biztonság továbbra is elsőbbséget élvezett az egyéni érdekek szemben, habár ez a biztonság egyre törékenyebbé vált, ahogy a britek közvetett uralkodása (indirect rule) egyre több teret engedett a helyi főnökök zsarnokoskodásainak, elmélyítve a meglévő egyenlőtlenségeket.

(Az externalizáció és a növekvő individualizmus logikája a gyarmatosítás után) A függetlenség kikiáltása 1961-ben nem változtatott lényegesen Sierra Leone politikai és adminisztratív kettősségén, amely a Nyugati Területet (vagyis Freetownt és a félszigetet) mindig is a régi protektorátustól különálló entitásként kezelte. A vidéken, vagyis Sierra Leone területének túlnyomó többségén a helyi főnökök uralma és a szokásjogon alapuló földhasználati jog fennmaradt és érvényben van a mai napig. Ebből következően az országban ma három különböző jogrendszer működik egymás mellett: a földek vagy közösségi tulajdonban, vagy állami vagy magánkézben vannak. A rendszer bonyolultsága, áttekinthetlensége és a növekvő kereslet miatt a földbirtoklással kapcsolatos konfliktusok mindennaposává váltak.

Évtizedek óta tart a vita arról, hogy a jelenlegi földtulajdoni rendszer működőképes-e, és ha nem, hogyan kellene megváltoztatni. A reform hívei azzal érvelnek, hogy a hagyományos földhasználati jog nem segíti elő a hosszú távú befektetést, mivel az egyes földművelők nem lehetnek biztosak benne, hogy ők maguk részesednek-e a jövőben a megnövekedett termésből. Azt is hangsúlyozzák, hogy a közösségi földtulajdon nem fogadják el a bankok garanciaként, ezért ez hátráltatja a hitelből finanszírozott fejlesztést (Johnson 1976). A másik oldal ezzel szemben kiemeli a hagyományos földtulajdon által biztosított kollektív biztonságot, hiszen ebben a rendszerben a közösség minden tagja biztos lehet abban, hogy minden időben joga lesz a föld egy részének a megműveléséhez, habár azt sohasem tudhatja, meddig művelhet egy bizonyos földrészt. Ez a rendszer – ahogy Barrows hangsúlyozza – inkább a gazdasági biztonságot, mintsem a gazdasági növekedést szolgálja. (Barrows 1974, 402).

Ez a vita, bár elméletileg fontos kérdéseket vet fel, elleplezi a három különböző földtulajdon működése közötti gyakorlati hasonlóságokat. Nem beszél arról, hogy mind három földrezsim a közösségi tulajdon individualizációja felé tendál, amely tetten érhető úgy helyi, mint nemzeti szinten is. Amikor a hagyományos főnökök, magas rangú kormánytisztviselők és üzletemberek stratégiai szövetségre lépnek – már ha ezek a szerepek nem egyetlen személyben találkoznak, ami nem megy ritkaságszámba – minden érdekkonfliktus a tulajdonjog hagyományos és modern formái között inkább látszólagos, mint valóságos.

A patrimoniális rendszer nem tűnt el a függetlenség kivívása után, ehelyett bevette magát a gyarmatosítás utáni államapparátusba és a kormányzás egyik legfontosabb eszközévé vált. A kormányzás externalizációja eközben tovább folytatódott. Egyre növekvő mértékben került sor külső források bevonására – külföldi befektetés, segély és hitel² formájában – a politikai elit hatalmának megszilárdítása érdekében. Érdekes módon a külföldiek (legális és illegális) bevonása a patrimoniális láncolatba a hazai erőforrások államosításával kezdődött. Siaka Stevens³ 1978-ban bevezette az egypártrendszert és államosította a legfontosabb iparágakat, maga körül egy külföldi üzletemberekből álló erős hálózatot alakítva ki, amely teljes mértékben monopolizálta a kereskedelmi forgalmat. Ebben a helyzetben a privatizáció és az államosítás nem egymásnak ellentmondó fogalmak voltak; a két folyamat párhuzamosan, egymást erősítve folyt. Az erőforrások kivonása a közjóból, a hatalom központosítása és a függőségi kapcsolatok externalizációja a 80-as években érte el a tetőfokát, amikor Siaka Stevens legfontosabb kereskedelmi szövetségese, egy libanoni⁴ üzletember az ország exportjának 100%-át birtokolta (Peters 2010).

A külföldiek bevonása a patrimoniális láncolatba több előnnyel is járt. Nagyban csökkentette a kormányzás költségeit, hogy többé nem egy erős, potenciális ellenfelekből álló és kiterjedt helyi hálózat támogatását, csupán néhány, a helyi viszonyok között elszigetelt, és ezért a hatalomnak kiszolgáltatott haszonélvező együttműködését kellett

megvásárolni (Reno 1996; 2009). A privatizáció és extraverzió kettős folyamatának a legfontosabb következménye az volt, hogy a lakosság nagy része kiesett abból a kollektív védelmi rendszerből, ami a korábbi patrimonialis berendezkedést jellemezte.

(Az élelemelosztás privatizációja) Miközben a neopatrimonialis gyakorlatok a potenciális állami bevételeket egyéni profittá alakították, az állami és közösségi újraelosztási rendszerek rendre összedőltek. A két egymást erősítő folyamat tömegek elszegényedését eredményezte, amit tovább súlyosbított a mezőgazdasági termelés visszaesése. A gyarmati időkben Sierra Leone még nettó élelmiszerexportőr volt. A függetlenség kivívása után két évtizeddel az ország mezőgazdasági termelését – különös tekintettel az alapélelmiszernek számító rizs termesztésére – fenntarthatatlannak nyilvánították. Sierra Leone jelentős élelmiszerimportra szorult (Oakland_Insitute 2012b, 1). A mezőgazdaság összeomlása nem volt független a neopatrimonialis rendszer virágzásától.

A gyarmati időkben létrehozott Sierra Leone Produce and Marketing Board nevű állami hivatal, amely az ország kizárólagos jogú mezőgazdasági exportőre volt, a hatvanas évektől a mezőgazdasági fejlesztés legfőbb platformjává vált. Külföldi segílyre és hitelre támaszkova új ültetvényeket és feldolgozóüzemeket hozott létre. Ezek a beruházások azonban kivétel nélkül csődbe mentek, és az SLPMB-t hamarosan „a közszféra deficitjének legfontosabb forrásaként” emlegették (Rattan J. Bhatia 1969). Az IMF ebben a helyzetben azt tanácsolta az SLPMB-nek, hogy csökkentse a felvásárlási árait. A helyi termelők nem voltak hajlandók a megállapított áron eladni a termékeiket, ezért a rizs termesztése 1978 és 1984 között 30%-kal esett vissza. „Az ország kénytelen volt élelmiszer-deficitet bejelenteni, miközben a helyben termelt rizs nagy része (a szomszédos) Guniea-ban talált piacot, csempészárú formájában” (Peters 2010, 335). A kialakult hiány keresletet teremtett az importált rizsre.

Az élelmiszerhiány kormányzati szempontból kifizetődőnek bizonyult, mivel az import rizst sikerült úgy az elit meggazdagodásának, mint a lakosság zsarolásának eszközévé tenni. Siaka Stevens magas áron vásárolta a rizst olyan vállalatoktól, amelyekben részesedéssel bírt (és ez természetesen az egekig emelte a piaci árat), majd azzal váltotta meg az alacsony rangú köztisztviselőket, katonákat és rendőrök lojalitását, hogy csökkentett áron bocsátotta rendelkezésükre a rizst. A fizetések rizs formájában történő kiadása általános gyakorlattá vált. Az olcsó, ártámogatott import rizs megtalálta a feketepiacot is, ami tovább rontotta a helyi termelők esélyét az eladásra, és további termelési visszaesést eredményezett.

Habár a földtulajdonban nem következett be hivatalos változás ebben az időben, sok paraszt vesztette el egzisztenciális biztonságát azáltal, hogy a mezőgazdasági tevékenység nem volt képes többé a megélhetését fedezni. A mezőgazdaságra alapozott vidéki gazdasági rendszer összeomlásának egyik következményeként a vidéki lakosság óriási része választotta a belső migrációt és költözött a városokba (elsősorban Freetownba) vagy a gyémántbányák közelébe. A migráció logikus válasz volt a patrimonialis rendszer régi formájának eróziójára, hiszen a korábbi viszonylagos gazdasági biztonság elvesztésért cserébe a gazdasági gyarapodás ígérését hordozta.

(Neoliberális gazdasági terápia) A nemzetközi pénzügyi közösség tisztában volt a virágzó állami korrupcióval és annak gazdasági és társadalmi hatásaival. Azonban a közjó elherdálásának legfőbb okát nem a bűjtatott privatizációban, hanem a látszólagos államosításban látta, így ellenszerekkel éppen azt javasolta a kormánynak, amiben az már amúgy is elől járt: az állami intézmények további leépítését és újabb privatizációt. Az IMF már 1966-ban előállt egy „stabilizációs programmal” (Rattan J. Bhatia 1969), amely ebbe az irányba

mutatott. A javasolt intézkedések között találjuk az import és az újabb hitelek felvételének visszaszorítása mellett a közúti és vasúti közlekedés állami támogatásának csökkentését⁵, a helyhatóságok költségvetésének megnyirbálását, az egészségügy és az oktatás költségeinek „racionalizálását”, a nemzeti fizetőeszköz leértékelését, a mezőgazdasági termelői árak csökkentését (Idem: 513). Az intézkedések bevezetése rövid távon pozitívan hatott a költségvetés hiányra. Azonban, ahogy későbbi elemzők rámutattak, a pozitív pénzügyi hatások nagyrészt külső hatásoknak voltak köszönhetőek és számos aggasztó fejlemény ellensúlyozta ezeket, amelyek közül kiemelkedik a termények betakarításának az elmaradása és a betakarított termékek környező országokba való csempészése.

Hosszútávon a stabilizációs program megbukott. A 70-es évektől Sierra Leone csatlakozott az IMF strukturális átalakítási (structural adjustment) programja alá vetett országok táborához. Az IMF ekkor már nem szándékozott az importot és a hitelfelvételt korlátozni, ehelyett inkább minden erejével a közkiadások csökkentését és a privatizáció ütemének felgyorsítását igyekezett elérni. Sierra Leone egy olyan ördögi kör fogságába került, amelyben minél jobban eladósodott, az IMF annál nagyobb nyomást helyezett a kormányra azért, hogy szigorítsa a megszorító gazdaságpolitikáját. Az e politika mentén kialakuló növekvő egyenlőtlenség és az alapvető egzisztenciális bizonytalanság azután veszélyes politikai instabilitáshoz vezetett.

Az aggasztó jelek a 70-es évektől kezdve egyre szaporodtak. Még az egypártrendszer kemény fegyvelmezési gyakorlata sem tudta megakadályozni a sorozatos tüntetéseket, és egyik puccskísérlét érte a másikat.⁶ A lakosság nyilvánvaló elégedetlensége nem akadályozta meg az IMF-et abban, hogy nyíltan kimutassa elismerését a rezsím teljesítményével szemben. 1991-ben újabb hitelt ítelt meg a kormánynak azzal a feltétellel, hogy az folytatja az állami feladatok privatizálását (Reno 1996, 11). Azonban még mielőtt a hitel megérkezhetett volna, kitört a polgárháború. A háború több mint 10 évig tartott és rövid idő alatt a 20. század egyik legbrutálisabb fegyveres konfliktusává fajult.

(Magyarázat-kísérletek a háborúra) A háborút szokás az ország és a környező országok politikai vezetésének beteges kapzsiságával magyarázni. Ebben a magyarázatban az ország mesés gyémántkincse különleges szerepet játszik. Való igaz, hogy a háború alatt kisebb és nagyobb hadurak vetélkedtek a gyémántbányák kiaknázásáért.⁷ Ez a magyarázat azonban önmagában nem teszi érthetővé a hétköznapi emberek tömeges részvételét a harcokban. Ami Sierra Leone fiatalságát illeti, számukra a gyémántlelőhelyek szabad fosztogatása inkább a háború következménye volt, mint elsődleges motivációja. Nem hallani arról, hogy a volt harcosok a gyors pénzszerzés lehetőségét emlegetnék tetteik magyarázatára, előszeretettel beszélnek azonban arról, milyen nehéz volt az élet a háború előtt a falvakban, mennyire kiszipolyozták őket a korrupst főnökök és milyen dühvel töltötte el őket az a tény, hogy a nemzeti politikai elit a külföldiek érdekeit szolgálja, amíg a lakosság nagy része éhezik (Peters 2010). A lázadás értelmiségi vezetői mindig is anti-imperialista harcnak igyekeztek beállítani a háborút. (Richards 1996). Ezek a szereplők, ha különbözőképpen is, de ugyanarról beszélnek: a patrimoniális rendszer összeomlásáról, azaz arról, hogy a vezetők, helyi és nemzeti szinten egyaránt kikerültek a „községek” ellenőrzése alól és megszűntek azok érdekeit képviselni.

Nem meglepő módon azonban a fegyveres harc inkább rontott a helyzeten, mintsem javított volna. A háború alatt az addig is gyenge állam gyakorlatilag megszűnt működni és létrejött egy minden funkciójától megfosztott látszat-állam, amit Reno „árnyék államnak” nevez (Reno 2009). Miközben az iskolákban megszűnt a tanítás és a kórházakban a gyógyítás, a kötelező oltások elmaradtak, az utak állaga tovább romlott (súlyosbítva

az elszegényedett vidéki területek elszigetelődését), az IMF továbbra is a privatizálás folytatását szorgalmazta. „Annak ellenére, hogy a korábbi hitelfeltételek negatív hatásai már jól láthatóak voltak, a hitelezők, tartván attól, hogy az állam teljes szétesése a hitel visszafizetés ellehetetlenülését vonja majd maga után, inkább átstrukturálták a hiteleket, azzal a feltétellel, hogy az ország végrehajtsa az előírt reformot, beleértve a közszolgáltatások költségének csökkentését. Ennek a politikának a nyomán a maradék közszolgák közel egyharmadát menesztették, ezzel is tovább gyengítve a még megmaradt, törékeny patrimonialis hálózatokat.” (Reno 1998, 127).

Még az nemzetbiztonságot is privatizálták, amikor a kormány egy dél-afrikai magánvállalatnak, az Executive Outcomes-nak adott megbízást arra, hogy tisztítsa meg az országot a felkelőktől. Később a cég gyémántkoncessziókat kapott hálából, társulási partnerén, a Branch Energy nevű brit gyémántbányászati vállalaton keresztül, amelynek rész tulajdonosa pretoriai illetőségű. Az Executive Outcomes nem az egyetlen szereplő, amelyik a gyémántbányászatból való részesedésre váltotta katonai szerepét a háborúban. A nyugat-afrikai államok gazdasági közössége, az ECOWAS⁸ nigériai kontingensének volt tisztjei közül többen is beszálltak idővel a gyémántkereskedelemben. A RUF⁹, amelyik a háború alatt a gyémántkitermelés oroszlánrészét befolyása alatt tartotta, a háború után irodát nyitott Belgiumban, a nemzetközi gyémántkereskedelem központjában. A gyémánt, amelyet könnyű szállítani (és elrejtteni), tökéletes fizetőeszköznek bizonyult a nemzetközivé terebélyesedett patrimonialis hálózatokban.

(A privatizáció törvényes és törvénytelen útjai) Sierra Leone területének körülbelül egynegyedén található gyémánt. Egyszerű számítás alapján a világ egyik leggazdagabb országának kellene lennie. Ehelyett máig a világ egyik legszegényebb országa. A gyémántkitermelés a nemzetgazdaság erősítése helyett mindig is inkább a külföldieknek (és a nemzeti elit néhány kivételezett tagjának) szerzett mesés vagyonokat, táplálta a korrupciót és a patrimonialis államot, kiélezte a politika és a gazdaság extraverzióját.

A gyémántot először 1930-ban fedezték fel Sierra Leonében, Kono megyében. A kitermelést fehér külföldiek monopolizálták a kezdet kezdetétől. A népi hagyomány szerint a fehér emberek azt terjesztették, hogy a kő veszélyes, és csak egy bizonyos szerszámmal lehet megfogni, amelyet kizárólag az európaiak birtokoltak. 1935-ben az Oppenheimer család érdekltségébe tartozó belga székhelyű De Beers csoport¹⁰ kizárólagossági jogot kapott a Sierra Leone-i kormánytól a gyémántkitermelésre. A monopólium mellett a törvénytelen bányászat is virágzott, és ahogy egyre inkább teret nyert, a hivatalos bevétel csökkenni kezdett. Ez gondot okozott már a függetlenség előtt is, de Siaka Stevens alatt a helyzet tovább romlott. Siaka Stevens 1971-ben államosította a gyémántbányákat, de ez sem állította meg a profit kiszivárgását az országból. 1975 és 1988 között a hivatalos gyémántkitermelés évi 731 000 karátról (Peters 2010, 334) összesen 48 000 karátra esett vissza (Gberie et al. 2000, 3). Érdekes módon, míg a termelés hivatalos mennyisége az országban megállíthatatlanul csökkent, a környező régióban feltűnően megemelkedett a felvásárlások értéke. Sierra Leonében a hivatalos kitermelés 1988-ra 8 500 karátra csökkent. Ugyanebben az évben a Belga Gyémánt Nagytanács 777 000 karát értékben jegyzett be Sierra Leonéból származó gyémántimportot. Libériából Belgium 31 millió karát gyémántot importált csak 1994 és 1998 között, annak ellenére, hogy az ország bányászati kapacitása nem haladja meg az évi 100-150 000 karátot. A termelés hivatalos számai és a felvásárlás becsült értéke közötti különbség valószínűleg jól mutatja az illegálisan magánkézbe jutó vagyon nagyságát. Ennek a vagyonnak a nagy része a háborút finanszírozta.

A lázadók és az ellenőrizhetetlenné váló katonaság támadásai okozta káosz, az állam által garantált minimális biztonság megszűnése és az illegálisan bányászott és forgalmazott gyémánt óriási vonzereje minden addiginál hatalmasabbra duzzasztotta a vidéki migrációt. Sierra Leone lakosságának fele vált belső kényszerszermigránssá vagy menekültté. Sokan, mindenekelőtt a lakosság legsérülékenyebb része, Freetownban keresett menedéket a háború elől, ahol egy soha nem látott méretű városi szegénység volt kialakulóban.

(Neoliberális béketeremtés és demokratizáció) A háború alatt a Világbank által is szorgalmazott privatizáció fokozatosan elérte a legfontosabb stratégiai ágazatokat: a kikötőt, az olajfinomítót, a központi bankot és a Nemzeti Lottót (Reno 1998, 133) is. Az erőltetett privatizációt az a meggyőződés indokolta, hogy csakis egy racionálisan működő, külső hatásoktól mentes piac tudja megszabadítani az országot (ahogy más országokat is) a korrupciótól, amely elválaszthatatlannak látszott az államtól és a közszférától.

A nemzetközi közösség 1995 után stratégiát váltott, és az ország korrump urainak nyújtott közvetlen és közvetett gazdasági támogatást diplomáciai nyomásgyakorlás váltotta fel. 1995-ben az ENSZ különleges megbízottat küldött az országba. A világszervezet – különösen az angol és az amerikai kormány befolyása révén – 1996-ban fontos szerepet töltött be abban, hogy sikerült a minden eszközzel ellenálló RUF-fal szemben kicsikarnia a választásokat. A választásokon Ahmed Tejan Kabbah győzött, aki korábban ENSZ-tisztviselő volt. Kabbah elnöksége egy új éra kezdetét jelentette, amelyet teljes egészében az ENSZ-befolyás fémjelzett. A nemzeti kormány a világszervezet békefenntartó missziójának és számos ügynökségének és irodájának a többé-kevésbé közvetlen ellenőrzése alá került.¹¹ A látványos nemzetközi jelenlét, amelyhez később csatlakozott a kétoldalú és kormányközi adományozó szervezetek és nyugati NGO-k egész arzenálja, egy mindent elsöprő modernizációs hullámot indított be, amelynek a központjában a demokratikus átalakítás állt.

(Demokratizáció a gyakorlatban – a bányászat) Néhány szektorban a demokratizálódási folyamatot kísérő jogi reform mára már lezajlott. A bányászat ezek közé a szektorok közé tartozik. A Bánya- és ásványügyi törvény (Mining and Mineral Act) 2009-ben lépett hatályba. Ez a törvény szabályozza a bányászati vállalatok tevékenységét, garantálja az igazságos profit megosztást az állam, a helyi közösség és a vállalat között, ajánlásokat tartalmaz arra nézve, hogy mi számít elfogadható munkakörülménynek, és a lakosság kényszerű kitelepítése esetén előírja a közösségi kártérítés mértékét. A legtöbb külföldi bányászati cég tevékenysége azonban még mindig nem felel meg a törvény feltételeinek, még a kormány által hitelesített szerződések sem veszik figyelembe az előírásait.

Kono megye, a legnagyobb gyémántlelőhely, még mindig az ország legszegényebb régiói közé tartozik. Második legnagyobb városában, Koiduban, nincs tiszta ivóvíz, elektromos áram, az utak járhatatlanok. A gyémántkitermelés a Koidu Holding¹² nevű cég monopóliuma. Ez annak a Branch Energy nevű cégnek az utódja, amely a háborúban olyan fontos szerepet játszó Executive Outcomes biztonsági vállalattal való kapcsolatainak köszönhetően szerzett kitermelési jogot. Mióta a kitermelést megkezdte, a Koidu Holding működése számtalan aggályra adott okot. A városban és a környékén folytatott szüntelen robbantások veszélyt jelentenek az épületekre. Az érintett ingatlanbirtokosoknak áttelepítést ígértek, de a program csigalassúsággal folyik. Ha meg is valósul, az áttelepítés nemcsak a régi otthon elvesztését, de sok esetben a művelhető területek elvesztését is jelenti (NMJD)¹³.

A Koidu Holding nem jelent kivételt. Más külföldi tulajdonú bányákat is számos támadás ér, amiért nem tartják be a Bánya- és ásványügyi törvényt, és amiért semmibe veszik a tisztességes üzleti élet szabályait. Ezek közé a cégek közé tartozik az African Minerals és a London

Mining¹⁴. Azonban az újságírók és civil aktivisták hangja alig hallatszik a hangos hivatalos ünnepléstől. A Koidu Holding legutóbbi beruházását a Világbank finanszírozta. Az elnök személyesen látogatott el Konoba, hogy megdicsérje a vállalatot a „jól végzett munkáért” és együttműködésre biztassa az embereket. A helyi főnök és a Bánya- és Ásványügyi Bizottság elnöke, a vállalattal tavaly megkötött bővítési szerződést minden idők legnagyobb összegű egyezményének nevezték.¹⁵ Ezek az ellentmondások jól érzékeltetik a feszültséget egy formálisan létező demokratikus törvény és az általa szentesített antidemokratikus gyakorlat között.

(Új lehetőségek – régi veszélyek – a mezőgazdasági ipar) Nyilvánvaló, hogy sohasem sikerült kidolgozni – hát még gyakorlatba ültetni – egy olyan védelmi mechanizmust, ami garantálni tudná, hogy a bányászatból származó nyereségek túlnyomó részben a Sierra Leoneiak kollektív érdekeit szolgálják a magánvagyonok duzzasztása helyett. A háború utáni években a multinacionális vállalatok a bányászat után a mezőgazdasági ipar felé fordultak, amely szintén a földek tulajdon-, illetve használati jogának a megkaparintásán alapul. Amíg a bányászat esetében a termőföldek elvesztése csupán másodlagos veszteségként jelentkezett, a mezőgazdasági ipar most közvetlen módon, és sokkal nagyobb léptékben fenyegeti a mezőgazdaságból élők megélhetését.

A termőföldek nagyban, kereskedelmi célú elbirtoklása (land grabbing) mára már nagy irodalommal rendelkezik, és Afrika más részein évek óta a figyelem középpontjában áll. Az olyan országok, mint Etiópia, Tanzánia és Madagaszkár, saját bőrükön érezhették a multinacionális vállalatok korlátlan betörésének romboló hatását, és ezzel kapcsolatban számos, a nemzetközi sajtóban megjelenő botránynak váltak főszereplőivé. Ebben a zajos környezetben Sierra Leone csendesen, szinte észrevétlenül lépett be a nemzetközi mezőgazdasági ipar szereplői közé, a kormány és a nemzetközi közösség egyhangú lelkesedése közepette. Az UNDP¹⁶ új projektje, a Sierra Leone Agribusiness Initiative az első millenniumi cél¹⁷ elérését célozta meg a mezőgazdasági ipar fejlesztésén keresztül, amelyhez elengedhetetlennek tekinti a külföldi cégek beruházásait. Ugyanakkor, az olyan független civil szervezetek, mint a földkisajátítás negatív hatásait kutató Oakland Institute eléggé aggasztónak találta a helyzetet ahhoz, hogy Sierra Leonénak egy külön kiadványt szenteljen hét országot érintő tanulmányorozatában, amely az afrikai kontinensen elharapódzó rablógazdálkodás veszélyeit taglalja (Oakland_Institute 2012b).

A jelentés megállapításai elgondolkodtatóak: mivel Sierra Leonében (egyelőre) a földek elidegeníthetetlenek, a cégek hosszú távra bérlik a földeket, általában – egy 1927-es rendelkezés alapján – 50 éves futamidőre, 21 év hosszabbítási lehetőséggel. „2011 elején közel 500 000 hektár mezőgazdasági terület volt lízingelve, vagy volt lízingmegállapodásra vonatkozó tárgyalás alatt. A földügyleteket a lehető legteljesebb áttekinthetetlenség jellemzi. A megállapodásokat közvetlenül a főnökökkel és földtulajdonosokkal bonyolítják, és sok esetben az aláíróknak nincs a birtokában a szerződés másolata, és csak hozzávetőleges elképzeléseik vannak a szerződés feltételeiről, vagy akár a bérbé adott terület pontos kiterjedéséről. Ebből következően kevés kritikus, a tényeken alapuló megszólalás van a helyzetről a médiában is. A Sierra Leoneiaknak fogalmuk sincs mennyi földterület került már külföldi befektetők kezébe lízing formájában, és erről a kérdésről nincs komoly társadalmi vita sem.” (Oakland_Institute 2012b)

Az érdekelt lakosság beelegyezését gyakran félinformációk, hamis ígéretek és hazugságok árán szerzik meg. A cégek a helyi hatalmasságok, parlamenti képviselők és kormánytisztviselők befolyását használják arra, hogy rávegyék a lakosságot a termőföldjeikről való lemondásra, esetenként hektáronkénti évi 5 dolláros bérleti ár ellenében, vagy még kevesebért. A befektetők azt állítják, hogy csakis meg nem művelt területeket vesznek használatba.

Egy olyan országban, ahol nem létezik megbízható földkataszter, és ahol a parasztok 10-15 évig is ugaron hagyják a földeket, ez az állítás még akkor sem lenne hihető, ha nem léteznének egyéb bizonyítékok arra, hogy a befektetők nem tartják tiszteletben azokat a demarkációs vonalakat, amelyek hivatva lennének megvédeni a helyiek ültetvényeit.

Sierra Leone szegény ország és nyilvánvalóan szüksége van külföldi tőkére, ebben az esetben azonban a megfizetendő ár túl magasnak látszik. Amennyiben a földlízincgek legalább részben nem szolgálják ki a helyi piacot, nem világos, hogyan tudnának hozzájárulni az élelmiszerbiztonsághoz és az élelmiszer-szuverenitáshoz, amely az első millenniumi cél eléréséhez bizonyosan elengedhetlenebb, mint a pusztai gazdasági növekedés. A jelenlegi helyzetben még abban sem lehetünk biztosak, hogy a növekedés valóban bekövetkezik. Azok az ösztönzők, amelyeket a kormány biztosít a külföldi beruházóknak, elhanyagolható garanciát adnak csupán arra nézve, hogy ezek a beruházások valóban hozzájáruljanak a nemzetgazdaság növekedéséhez. „A fa-termések és a rizs esetében a mezőgazdasági beruházások általános pénzügyi ösztönzői közé tartozik egy 10 éves adóelengedés és 0%-os import vám. Sierra Leone minden szektorban megengedi a 100% külföldi tulajdont, és nem szab feltételeket a külföldi munkavállalók arányával kapcsolatban, valamint lehetővé teszi a profit teljes kivonását.” (Oakland_Institute 2012b, 5)

A svájci érdekeltségű Addax & Oryx csoport bioetanol-üzemének példája jól mutatja, hogyan válik a helyi lakosság teljesen kiszolgáltatottá egy olyan projektnek, amely eredetileg a közösségek gazdasági megerősödését ígerte. A vállalkozást, amely cukornád termesztése céljából 20 000 hektárt lízingel az ország közepén 50 évre, a kormány kiemelt projektjének tekinti. A nádból előállított bioetanol nagy része európai exportra kerül.

Az államelnök és a cég képviselője által aláírt egyezmény kiköti, hogy semmilyen későbbi törvénymódosítás, vagy az adórendszer változtatása nem változtathatja meg az eredeti feltételeket, amelyek így 2060-ig garantáltak a befektető számára. Miközben az üzleti feltételek stabilak az Addax oldalán, sokkal megfoghatatlanabbak a helyi közösségek számára. A cég nem tartja be azt kikötést, miszerint a cukornádtörlesztés nem érintheti a termelő rizsföldeket. A megígért 3000 új munkahely is illúzióknak bizonyult. A mai napig a vállalat mindössze 200 alkalmi munkást foglalkoztat, akik után semmilyen társadalombiztosítási terhet nem fizet. A munkások 10 000 leonét (kb. 2,25 dollárt) keresnek naponta. A többi álmom sem vált valóra: a közösségek még várnak az „iskolák, egészségügyi létesítmények, közösségi központok és kutak” megépítésére. Az Addax esete mutatja, hogy a nemzeti politikai elit, a külföldi beruházók és a kormányközi szabályozó intézmények szövetsége egy olyan zárt érdekcsoportot képes létrehozni, amely elég erős ahhoz, hogy legitimitással ruházzon fel egy olyan üzleti vállalkozást, amely a demokrácia legalapvetőbb szabályainak sem felel meg.

(A földreform vita felélézése) Az Addax 2008-ban jelent meg Sierrában. A földreformról szóló vita csaknem ezzel egy időben lángolt fel újra. 2009-ben az UNDP kinevezett egy bizottságot, hogy vizsgálja meg a reform lehetséges útjait. A jelentés (Moyo and Foray 2009) meglepően visszafogott konklúziójában óvva int a túl gyors és túl drasztikus változtatástól. Ügyelve az elfogulatlanságra, a szerzők mintha egy több évtizede tartó vita két ellentétes álláspontja között vacillálnának. Egyrészt megismétlik azokat a kritikákat, amelyek korábban a kollektív tulajdonrendszert érték, másrésztől osztozni látszanak azok véleményben, akiket aggodalommal töltenek el a szokásjogon alapuló rendszer által nyújtott kollektív biztonság elvesztésének valószínűsíthető társadalmi következményei (Barrows 1974).

A jelentés megjelenése óta az óvatosak véleménye kisebbségbe került. A folyamat felgyorsulása elkerülhetetlennek látszik akkor, amikor a nagyléptékű, külföldi tőkéből finanszírozott mezőgazdasági vállalkozások látszanak a jövő zálogának. 2010-ben a törvény-reform bizottság megkezdte egy szakpolitikai ajánlás előkészítését a nagy léptékű, mezőgazdasági ipar kialakítása érdekében. A dokumentum korántsem elfogulatlan megállapításai nem magától értetődőek. Az előző kormány (amelyet 2007-ben váltott le a jelenlegi), úgy látszik, még hitt a kisméretű, önálló gazdálkodásra berendezkedett farmokban. Akkoriban ez a nézett tökéletes összhangban volt a nemzetközi közönség véleményével. Egy 2004-ben keltezett jelentés, amelyet a Világbank és a FAO támogatott, még azt írta az önálló gazdálkodásról, hogy „ez a rendszer képes kielégíteni egy vegyes vidéki lakosság élelmiszerigényét, és ezen felül még valamennyi többletet is elő tud állítani”. (Oakland_Insitute 2012b, 11) Az irányváltás hirtelen következett be és meglehetősen drasztikus volt.

2011-ben Johnson, Barrow régi ellenfele¹⁸ a Nemzetközi Növekedés Intézet¹⁹ megrendelésére a következő beszédes címmel írt egy tanulmányt: „A hagyományos földbirtoklás rendszerének megreformálása – egy javaslat”. A javaslat tökéletesen követi napjaink gondolkodásának fő irányvonalát: „Ebben az írásban egy olyan intézményi környezet mellett érvelek, amelyik elősegíti az individualizációt és a föld-jogok rendezett evolúcióját egy olyan rendszer irányába, amely megadja a szabad szerződés jogát a föld tulajdonosainak, és amelyben a kormány politikája arra irányul, hogy minimalizálja a tranzakció árát (beleértve a szerződését), a verseny kialakítása, a piacok javítása, és a megfelelő áttekinthetőség érdekében” – írja.²⁰

A földreform ezen a ponton valóban elkerülhetetlennek látszik, több okból. Az első ok kulturális: a nemzetközi fejlesztés emberi jogokra hivatkozó hivatalos filozófiája nem összeegyeztethető az egyéni tulajdonjog hiányával. A második gyakorlati: mára a háromféle rendszer egymás mellett élése olyan bonyolult helyzetet teremtett, amelyet már senki sem lát át, és amely számtalan megoldhatatlan konfliktust táplál. Legutolsósorban – és önmagában ez az egy ok is elég lenne – a földek végleges elidegenítésének a tilalma nem egyezik a hatalmas potenciális földvásárlók érdekeivel.

(Konklúzió) Sierra Leone gazdasági növekedése 6%-os volt 2011-ben, 16,7% (!) 2012-ben, 7,2% 2013-ban és 12,1% lesz a becslések szerint 2014-ben²¹. A gazdaság kilátásai rózsásak, a beruházók érdeklődése élénk. Más területeken is megmutatkozik a fejlődés: „A Mo Ibrahim Index” szerint: „Sierra Leone egyike azon krízis sújtotta országoknak, amelyek számottevő lépéseket tesznek a demokratikus kormányzás irányába.”²²

Másrészről, Sierra Leone ma is a világ egyik legszegényebb országa, hihetetlenül rossz fejlődési mutatókkal. Néhány téren, pontosan azokon, amelyek a lakosság jólétét mutatják, a világlista végén kullog. Az emberi fejlődési mutató (HDI) listáján 187 országból a 177.²³, a lakosság 60%-a számít szegénynek.²⁴ 2011 decemberében Sierra Leone felkerült az „élelmiszeri szempontból külső segítséget igénylő országok listájára”²⁵. Ilyen körülmények között az Addax és más bioüzemanyag-gyártó multinacionális vállalatok beruházásai a korábban termőföldnek használt területeken különösen veszélyesnek látszanak.

A nemzetközi közösség nem lát kivétnelet ebben a gyakorlatban, sőt aktívan támogatja a bányászati és mezőgazdasági vállalkozásokat, még akkor is, amikor az érdekkonfliktus a helyi lakossággal világossá válik. A kormány kommunikációs csatornáit és a hivatalos média nagy része is ünnepli ezeket a beruházásokat. Azonban a hangzatos sajtóhírek és lelkes nyilatkozatok mögött egy több fronton dúló harc folyik. A Socfin körül 2013-ban kirobbant botrányt több más, hasonló eset előzte meg. Az Oakland Intézet által elemzett beruházások közül négy esetben a helyi farmerek és földtulajdonosok hangosan tiltakoztak a lízingszerződések ellen (igaz, minden eredmény nélkül). A befektetőkkel szembeni ellenállás civil engedetlenségben, sztrájkban, erőszakos felkelésben, sőt néha illegális cselekedetekben ölt

testet. Az összecsapások gyakoriak, de csak akkor kerülnek be a tudósításokba, ha áldozatok is vannak, vagy ha kétségbevonhatatlan a vállalatok vagy a rendőrök felelőssége.

Mindez ideig a bányászat szedte a legtöbb áldozatot. Koidu városban 2007 óta rendszeresen robbannak ki lázadások a Koidu Holding tevékenysége ellen. 2011-ben tanúja voltam, mikor a rendőrségnek bejelentették, hogy a vállalat területére behatolt két férfi, akik nem kerültek többé elő. Valószínűleg a biztonsági szolgálat emberei lötték le őket. A rendőrség nem indított nyomozást. 2012 áprilisában az African Mineral bányavállalat sztrájkoló dolgozóiba lőtt bele a rendőrség. Többen meghaltak, köztük egy nő is.

A Socfin elleni felkelés és a rendőrség durva válasza talán egy új korszak nyitányát jelzi. Azt bizonyítja, hogy Sierra Leone gazdasági életében a hangsúly lassan áthelyeződik a bányászatról a mezőgazdasági iparra. Minden más változatlan. Úgy látszik, hogy az erőszak a jelenlegi demokratikus átalakulás állandó velejárója.

BIBLIOGRÁFIA

- Bah, M. C. (2011) Time to end Sierra Leone's dependency on aid. *Sierra Express Media*.
- Barrows, R. L. (1974) African Land Reform Policies: The Case of Sierra Leone. *Land Economics*, 50, pp. 402–410.
- Bayart, J.-F. (1993) *The state in Africa : the politics of the belly*. London ; New York: Longman.
- Gberie, L., Ralh Hazleton and Smillie, I. (2000) *The heart of the matter*. Sierra Leone. Diamonds and Human security. Ottawa: Partnership Africa Canada.
- Gramsci, A. and Buttigieg, J. A. (1992) *Prison notebooks*. New York: Columbia University Press.
- Johnson, O. E. G. (1976) „African Land Reform Policies: The Case of Sierra Leone”: Comment. *Land Economics*, 52, pp. 117–121.
- Johnson, O. E. G. (2011) Reforming the Customary Land Tenure System in Sierra Leone: A Proposal. *Working Paper 11/0558* London: IGC International Growth Centre.
- Kaplan, D. R. (1994) The Coming Anarchy. How scarcity, crime, overpopulation, tribalism, and disease are rapidly destroying the social fabric of our planet. *Atlantic*.
- Knörr, J. and Trajano Filho, W. (2010) Introduction. In Knörr, J. W. T. F. (Ed.), *The Powerful Presence of the Past. Integration and Conflict along the Upper Guinea Coast*. Leiden, Boston: Brill.
- Magazinier, R. D. (2006) *One word: Listening to early violence in Colonial Sierra Leone*. Wisconsin: University of Wisconsin.
- Moyo, S. and Foray, K. M. (2009) SCOPING MISSION REPORT – KEY LAND TENURE ISSUES AND REFORM PROCESSES FOR SIERRA LEONE. *Report commissioned for the Ministry of Land, Country Planning and the Environment, by the United Nations Development Programme, Freetown (Sierra Leone)*. Freetown: UNDP.
- Murphy, W. P. (2010) Patrimonial Logic of Centrifugal Forces in the Political History of the Upper Guinea Coast. In Knörr, J. W. T. F. (Ed.), *The Powerful Presence of the Past. Integration and Conflict along the Upper Guinea Coast*. Leiden, Boston: Brill.
- Oakland Insitute (2012b) DEALING WITH DISCLOSURE:IMPROVING TRANSPARENCY IN DECISION-MAKING OVER LARGE-SCALE – LAND ACQUISITIONS, ALLOCATIONS AND INVESTMENTS.
- Peters, K. (2010) Generating Rebels and Soldiers: On the Socio-Economic Crises of Rural Youth in Sierra Leone before the War. In Knörr, J. W. T. F. (Ed.), *The Powerful Presence of the Past. Integration and Conflict along the Upper Guinea Coast*. Leiden, Boston: Brill.
- Rattan J. Bhatia, G. S. a. B. Q. (1969) Stabilization Program in Sierra Leone *Staff Papers* -, 16., 504–528.
- Reno, W. (1996) Ironies of Post-Cold War Structural Adjustment in Sierra Leone. *Review of African Political Economy*, 23, pp. 7–18.
- Reno, W. (2009) The privatisation of Africa's International Relations. In Haberson, W. a. R., D. (Ed.), *Africa in world politics : reforming political order*: pp. xvi, 408 p. Boulder, CO: Westview Press.
- Richards, P. (1996) *Fighting for the rain forest. war, youth & resources in Sierra Leone*. Oxford [u.a.]: International African Institute [u.a.].
- Scheper-Hughes, N. (1992) *Death without weeping : the violence of everyday life in Brazil*. Berkeley: University of California Press.
- Scott, J. C. (1985) *Weapons of the weak : everyday forms of peasant resistance*. New Haven: Yale University Press.
- Whitby, P. (2010) The Great Food Fight. *BBC Focus on Africa*, pp. 44–46.

JEGYZETEK

- * A cikkhez kapcsolódó kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 Nemzeti Kiválóság Program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.
- 1 Lásd pl. <http://www.reuters.com/article/2013/12/10/sierraleone-socfin-idUSL6N0JP45E20131210>, hozzáférés: 2014. jan. 3.
 - 2 „1970 és 1980 között a külföldi adósság 59 millió dollárról 433 millióra növekedett” Bah, M. C. (2011) Time to end Sierra Leone’s dependency on aid. Sierra Express Media. 16. May 2011. <http://www.sierraexpressmedia.com/archives/23893> (Hozzáférés: 2012. máj. 5.)
 - 3 Siaka Stevens az ország egyszemélyű vezetője 1967 és 85 között, 85-ben saját maga átadta a hatalmat kiszemelt utódjának, Momoh tábornoknak, aki 91-ig hatalmon maradt.
 - 4 „Libanoninak” nevezik azokat a közel-keleti kereskedőket, akik sok generáció óta az ország egyfajta gazdasági elitjét alkotják, ám állampolgársággal a mai napig nem rendelkeznek.
 - 5 Ma már nem létezik működő vasúti személyszállítás az országban, és a vasúti teherszállítás is azokra a speciális vonalakra korlátozódik, amelyeket a magánkézben lévő gyémántbányák tartanak fenn és használnak kizárólagosan.
 - 6 A kormány szerint államcsínykísérlét történt többek között 1971-ben és 76-ban.
 - 7 Az illegális gyémántkereskedelemben és a háborúban érintett afrikai vezetők közül talán a leghíresebb Charles Taylor, Libéria korábbi elnöke, akit a hágai nemzetközi bíróság 2012-ben ítélt el.
 - 8 Az ECOWAS (The Economic Community of West African States) egy 1975-ben alapított regionális szervezet, amelynek ma 15 tagja van. Az ECOWAS csapatai nagy erővel vettek részt a háborúban a demokratikus megválasztott kormány oldalán.
 - 9 A RUF (The Revolutionary United Front) a felkelők mozgalmának fegyveres ága, melynek vezetője Foday Sankoh volt.
 - 10 Sir Ernest Oppenheimer, aki kézben tartotta a De Beers céget is, alapította az „Anglo American Corporation of South Africa” nevű, bányászattal is foglalkozó multinacionális céget.
 - 11 Az UNIPSIL (United Nation Integrated Peacebuilding Office in Sierra Leone) a nagyobb „ENSZ”-család ország-csapatának tagja, amelynek részét képezik a következő szervezetek: UNDP, UNFPA, UNAIDS, UNICEF, WFP, WHO, FAO, UNHCR, IOM, OHCHR, és a Világbank is. http://www.daco-sl.org/encyclopedia/1_gov/1_4jsdp.htm
 - 12 A cég nemrégiben megváltoztatta a nevét. Jelenlegi hivatalos neve: Octea.
 - 13 Network Movement for Justice and Development (NMJD) The Koidu Kimberlite Project – Is Koidu Holdings Ltd. above the law? Press Statement – 11th February 2004. MAC: Mines and Communities. <http://www.minesandcommunities.org/article.php?a=694>. (Hozzáférés: 2012. jún. 15.)
 - 14 Roland Bankole, Marke. African Minerals projects \$1 billion earning for Sierra Leone by 2015. Tuesday 17 May 2011. The Patriotic Vanguard. <http://www.thepatrioticvanguard.com/spip.php?article5901> (Hozzáférés: 2012. máj. 10.)
 - 15 SEM. Koidu Holdings sign agreement with crop owners. August 1, 2011. Sierra Express Media. <http://www.sierraexpressmedia.com/archives/27234> (Hozzáférés: 2012. jan. 6.)
 - 16 Az ENSZ fejlesztési szervezete.
 - 17 Az ENSZ 2000-ben megrendezett csúcstalálkozóján 8 fejlesztési célt határozott meg 2015-ig. Ezek a milleniumi fejlesztési célok. Az első cél a szegénység és éhezés megszüntetése.
 - 18 Lásd Johnson, O. E. G. (1976) „African Land Reform Policies: The Case of Sierra Leone”: Comment. Land Economics, 52, pp. 117–121.
 - 19 Az International Growth Institute a London School of Economics része.
 - 20 IGC. International Growth Centre. http://www.theigc.org/sites/default/files/11_0558_land_tenure_johnson_final.pdf (Hozzáférés: 2012. jún. 11.)
 - 21 Sierra Leone. African Economic Outlook. <http://www.africaneconomicoutlook.org/en/countries/west-africa/sierra-leone/>. (Hozzáférés: 2012. ápr. 16.)
 - 22 Sierra Leone 2011. African Economic Outlook. http://www.africaneconomicoutlook.org/fileadmin/uploads/aeo/Country_Notes/2011/Full/Sierra%20Leone.pdf (Hozzáférés: 2014. febr. 16.)
 - 23 International Human Development Indicators. UNDP. <http://hdrstats.undp.org/en/countries/profiles/SLE.html>. (Hozzáférés: 2014. febr. 16.)
 - 24 <http://www.sl.undp.org/content/sierraleone/en/home/countryinfo/>
 - 25 COUNTRIES REQUIRING EXTERNAL ASSISTANCE FOR FOOD. Global Information and Early Warning System. FAO, June 2012 <http://www.fao.org/gIEWS/english/hotspots/index.htm#SLE> (Hozzáférés: 2012. júl. 3.)